

Kültürler Arası Etkileşim ve Ermeni Olayları Bağlamında Müslüman-Hıristiyan İlişkileri: Çüngüş Müslümanları ve Hıristiyanları

Muslim-Christian Relations in the Context of Intercultural Interaction and Armenian Events: Chungush Muslims and Christians

Aykut ÖZER

(Sorumlu Yazar | Corresponding Author)

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Uzman Öğretmen, Dinler Tarihi

Dr., Ministry of National Education, Chartered Teacher, History of Religions,

İstanbul / Türkiye

thedkb1990@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-7983-5796> | <https://ror.org/00jga9g46>

Makale Bilgisi

Makale Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 09/10/2024
Kabul Tarihi : 16/02/2025
Yayın Tarihi : 28/03/2025

Article Information

Article Type : Research Article
Received : 09/10/2024
Accepted : 16/02/2025
Published : 28/03/2025

Atıf

Özer, Aykut. "Kültürler Arası Etkileşim ve Ermeni Olayları Bağlamında Müslüman-Hıristiyan İlişkileri: Çüngüş Müslümanları ve Hıristiyanları". *Ordu İlahiyat* 4 (Mart 2025), 1-22.
<https://doi.org/10.70674/oi.1563912>

Citation

Özer, Aykut. "Muslim-Christian Relations in the Context of Intercultural Interaction and Armenian Events: Chungush Muslims and Christians". *Ordu Divinity* 4 (March 2025), 1-22.
<https://doi.org/10.70674/oi.1563912>

İntihal | Plagiarism

Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. [İntihal.net - Turnitin](#)

This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism. [İntihal.net - Turnitin](#)

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. [Aykut ÖZER](#)

It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies used are cited in the bibliography. [Aykut ÖZER](#)

Hakem Sayısı | Referees

İki Dış Hakem | Two External Referees

Değerlendirme | Review

Çift Kör Hakemlik | Double Blind Referee

Etik Bildirim | Complaints

orduilahiyatdersisi@odu.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları [CC BY-NC 4.0](#) lisansı altında yayımlanmaktadır.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

Öne Çıkanlar

- Tarih boyunca Müslüman ve Hıristiyan ilişkileri hem iş birliği hem de çatışma ile şekillenmiş karmaşık bir münasebet dinamiğine sahiptir. Çüngüş'teki Müslüman ve Hıristiyan Ermeniler arasındaki ilişkilerde genel anlamda bu şekildedir.
- Çüngüş, yerel halk nüfusunun çoğunluğunu Hıristiyan Ermeniler oluşturmuştur.
- Çüngüş Hıristiyan Ermenileri hakkında genel bilgilere Osmanlı arşiv kayıtlarındaki cizye ve nüfus defterlerinden ulaşmak mümkündür.

Highlights

- Throughout history, Muslim and Christian relations have had a complex relationship dynamic shaped by both cooperation and conflict. This is generally the case with the relations between Muslim and Christian Armenians in Chungush.
- Chungush, consist of the majority of the local population was Christian Armenians.
- It is possible to obtain general information about Chungush Christian Armenians from the poll books and population registers in the Ottoman archive records.

Muslim-Christian Relations in the Context of Intercultural Interaction and Armenian Events: Chungush Muslims and Christians

Extended Abstract

Muslim-Christian relations have created a multifaceted interaction network in various fields such as religion, politics, culture and economy throughout history. These relationships have sometimes appeared as cooperation and interaction, and sometimes as rupture and divergences. While the sacred structure of both religions has created common points in their belief systems, different theological approaches have also brought about divergences over time. The relations between Muslims and Christian Armenians, who have lived together for many years in Chungush, one of the most important cultural and religious centers of the Southeast Anatolian Region, is an important example of this. This article examines the relations between the Muslim and Christian Armenian communities living in Chungush district from the period when they were assumed to have first settled in the region to the Ottoman Empire and the early years of the Republic, from a multidimensional perspective of their historical, social and economic connections. In addition to the social, cultural and economic interactions in the historical process, the research also examines the local reflections of historical ruptures, such as the Armenian events that occurred throughout the country. In this context, the study aims to reveal the extent of cultural interaction by identifying the similarities and differences between the two communities. The study provides a comprehensive methodological framework to examine the multicultural structure of Chungush and the interaction between different ethnic and religious groups. Furthermore, this study discusses how the social order under the rule of various sovereignties shaped the relations between these two communities, especially through local administrative policies, religious and cultural differences and economic sharing. While the common life practices, commercial cooperation and interactions in daily life between Muslims and Christian Armenians are detailed, it also examines how they changed in the context of developments in the 19th century, international pressures and the Armenian issue. The effects of conflict, separation and forced migrations on the social structure in Chungush as of the early 20th century are also discussed. Especially in these centuries, the changes in the political structure of the Ottoman Empire and the effects of external powers were reflected in the relations between the two communities. The study discusses the social and cultural consequences of all these developments on the two communities. Therefore, this study presents an analysis based on both archival documents and oral history studies regarding the social transformations experienced by Muslims and Christian Armenians in the city. The article evaluates the demographic structure of change in Chungush and its impact on inter-communal relations in light of historical sources. It analyzes how Muslim and Christian Armenian families coexisted in common living spaces, trade cooperation and craftsmanship, and how religious and cultural differences shaped social life. Thus, the relations between the two communities in the context of intercultural interaction are detailed. Although there are many studies on Muslim-Christian relations and on Armenians, no direct study has been conducted in Turkey in the context of intercultural interaction, reflecting the dynamics of the period throughout the country and still has an impact. In fact, there is still no comprehensive study yet that presents Muslim-Christian relations with a holistic approach within the framework of cultural interaction and Armenian events. In this study, in order to contribute to the gap in the literature, the relations between Chungush Muslims and Christian Armenians are generally discussed. In particular, the Armenian issue, which has been constantly discussed, and the situation of Chungush Armenians in this context are examined. Historical data is compared in this context. Documents in the state archives and records in the census books constitute the main source of this study. As a method, the relations between the two communities are examined with the historical-comparative method of the History of Religions, and the development and change processes of these relations are analyzed. The ultimate aim of the study is to reveal the dimension of intercultural interaction by presenting an original perspective to determine the dynamics of cultural interaction, conflicts and reasons for separation between Muslim and Christian Armenian communities in Chungush. It also aims to determine the impact of the Armenian events that took place in the region towards the end of the 19th century on the relations between the two communities. The article is important both in terms of understanding historical events and the dynamics of religious interactions and contributing to the subjects of History of Religions and cultural interaction. The result of the study evaluates the complexity of intercultural interactions at a local scale such as Chungush, the transformative impact of domestic and foreign policies and Armenian events on these interactions in a historical context. In addition, in the case of Chungush, the practice of coexistence of two different communities is presented through historical turning points and the socio-political context of the time. The research also sheds light on the reflections of local memories and social traumas from that period to the present day.

Keywords: History of Religions, Christian, Muslim, Chungush, Armenian, Genocide, Church, Culture.

Kültürler Arası Etkileşim ve Ermeni Olayları Bağlamında Müslüman-Hıristiyan İlişkileri: Çüngüş Müslümanları ve Hıristiyanları

Öz

Müslüman-Hıristiyan ilişkileri, tarih boyunca din, siyaset, kültür ve ekonomi gibi çeşitli alanlarda çok yönlü bir etkileşim ağı oluşturmuştur. Bu ilişkiler, bazen işbirliği ve etkileşim, bazen de kırıma ve ayrışma şeklinde tezahür etmiştir. Her iki dinin kutsal yapısı, inanç sistemlerinde ortak noktalar yaratırken, farklı teolojik yaklaşımlar ise zamanla ayrışmaları beraberinde getirmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin özellikle kültürel ve dinî açıdan önemli merkezlerinden biri olan Çüngüş'te uzun yıllar bir arada yaşayan Müslümanlar ile Hıristiyan Ermeniler arasındaki ilişkiler bunun önemli örneklerinden biridir. Bu makale, bölgeye ilk kez yerleştikleri varsayılan dönemden Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar Çüngüş ilçesinde yaşayan Müslüman ve Hıristiyan Ermeni toplulukları arasındaki ilişkileri tarihsel, toplumsal ve ekonomik bağlarıyla birlikte çok boyutlu bir perspektiften ele almaktadır. Çalışma, tarihi süreç içerisinde sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşimlerin yanı sıra ülke genelinde meydana gelen Ermeni olayları gibi tarihsel kırıma noktalarının yerel düzeydeki yansımalarını da incelemektedir. Bu bağlamda çalışmada, iki toplum arasındaki benzerlik ve farklılıklar tespit edilerek kültürel etkileşimin boyutunu ortaya koymak amaçlanmaktadır. Çalışma, Çüngüş'ün çok kültürlü yapısını ve farklı etnik-dinî gruplar arasındaki etkileşimi incelemek üzere kapsamlı bir yöntemsel çerçeve sunmaktadır. Ayrıca bu çalışma, çeşitli hâkimiyetlerin idaresindeki toplumsal düzenin bu iki topluluk arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini, özellikle yerel yönetim politikaları, dinî ve kültürel farklılıklar ve ekonomik paylaşım üzerinden tartışmaktadır. Müslümanlar ve Hıristiyan Ermeniler arasındaki ortak yaşam pratikleri, ticarî iş birliği ve gündelik hayattaki etkileşimler detaylandırılırken, aynı zamanda 19. yüzyıldaki gelişmeler, uluslararası baskılar ve Ermeni meselesi bağlamında nasıl değişim gösterdiği de irdelenmektedir. 20. yüzyılın başları itibarıyla yaşanan çatışma, ayrışma ve zorunlu göçlerin Çüngüş'teki toplumsal yapıya etkileri de ele alınmaktadır. Özellikle bu yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi yapısındaki değişimler ve dış güçlerin etkileri iki topluluk arasındaki ilişkilere yansımıştır. Çalışmada, tüm bu gelişmelerin iki topluluk üzerindeki özellikle sosyal ve kültürel sonuçları tartışılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, şehirdeki Müslümanların ve Hıristiyan Ermenilerin yaşadığı toplumsal dönüşümlere ilişkin hem arşiv belgelerine hem de sözlü tarih çalışmalarına dayanan bir analiz sunmaktadır. Çalışma, iki toplum arasındaki benzerlik ve farklılıkları tespit ederek kültürel etkileşimin boyutunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında birincil kaynak olarak çoğunlukla devlet arşivlerindeki belgeler ve tahrir defterlerindeki kayıtlardan yararlanılmıştır. Metod olarak, iki toplum arasındaki ilişkiler, Dinler Tarihi'nin tarihsel-karşılaştırmalı yöntemiyle incelenmiş ve bu ilişkilerin gelişim ve değişim süreçleri analiz edilmiştir. Çalışmanın nihai amacı, Çüngüş'teki Müslüman ve Hıristiyan Ermeni toplulukları arasındaki ayrılık nedenlerini ve kültürel etkileşim dinamiklerini tespit etmeye yönelik özgün bir bakış açısı sunmaktır. Ayrıca 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgede meydana gelen Ermeni olaylarının iki toplum arasındaki ilişkilere etkisini tespit etmektir. Makale, hem tarihsel olayları ve dinî etkileşimlerin dinamiklerini anlamak hem de Dinler Tarihi ve kültürel etkileşim konularına katkıda bulunması açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyan, Müslüman, Çüngüş, Ermeni, Soykırım, Kilise, Kültür.

Giriş

Farklı dinler ve kültürlerin kesişim noktalarında oluşan toplumsal dinamikler, medeniyetlerin şekillenmesinde her zaman belirleyici bir rol oynamıştır. Müslüman-Hıristiyan ilişkileri, bu dinamiklerin en çarpıcı örneklerinden biridir. Tarih boyunca bu iki topluluk arasındaki etkileşimler, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda önemli izler bırakmış ve çoğu zaman yerel düzeyde benzersiz örneklerle karşımıza çıkmıştır. Anadolu'nun farklı bölgelerinde Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki etkileşim, yerel kültürlerin zenginleşmesine ve dönüşmesine katkıda bulunurken, aynı zamanda toplumsal gerilimlere de yol açmıştır. Çüngüş Müslüman-Hıristiyan ilişkileri bu noktada dikkate değer bir örnek sunmaktadır. Tarihi boyunca her iki dinin mensuplarına ev sahipliği yapmış olan Çüngüş'te, iki toplum arasındaki ilişkiler, din ve inanç sistemlerinin yanı sıra kültürel, ekonomik ve sanatsal etkileşim üzerinden de şekillenmiştir. Bu süreçte iki topluluk arasında kimi zaman iş birliği ve karşılıklı dayanışma gözlenirken, kimi zaman da siyasi gerilimler ve çatışmalar yaşanmıştır. Ortaçağ'dan günümüze kadar uzanan bu karmaşık ilişki ağı, yalnızca yerel bir mesele olmanın ötesinde, daha geniş bir coğrafyada dinler arası etkileşimlerin nasıl şekillendiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Çüngüş'teki ortak yaşam kültürü, dinî ritüeller, bayramlar ve yerel gelenekler, Müslüman Türk ve Hıristiyan Ermeni toplulukları arasındaki kültürel etkileşimin izlerini taşımaktadır.

Ancak tarih boyunca farklı sosyal ve siyasi gelişmeler iki toplum arasında derin ayrılıklara neden olmuştur. 19. yüzyıl itibariyle ülke genelinde Ermeni olaylarının patlak vermesi bu ayrılımları hızlandırmıştır. Bugün bu kentteki Hıristiyan Ermeni nüfusun neredeyse tamamen yok olmasıyla birlikte, geriye kalan tarihi kiliseler ve dinî yapılar geçmişteki bu etkileşimlerin sessiz tanıkları olarak karşımıza çıkmaktadır. İki toplumun dayanışma içerisinde bu mabetlerin inşa ve tadilatına yardımcı olması bu yapıları sadece tarihi miras değil, aynı zamanda dinler arası etkileşimin somut sembelleri haline getirmiştir.

Akademik literatür tarandığında Hıristiyan-Müslüman ilişkileri, Ermeni meselesi ve Hıristiyan-İslâm mimari yapılarıyla ilgili birçok çalışma bulunmaktadır.¹ Ancak kültürel etkileşim ve Ermeni olayları bağlamında Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine dair kapsamlı ve müstakil bir araştırma henüz yapılmamıştır. Literatürdeki boşluğu doldurmak ve sonraki araştırmalara bir temel teşkil etmek amacıyla bu çalışmada, Çüngüş Müslüman-Hıristiyan ilişkileri ve uzun süreden beri tartışılan gelen soykırım iddiaları ve söz konusu ilçede Ermenilerin sözde katledildiklerine dair yargılar, dönemin kaynakları ve kendi yazıları üzerinden ele alınmıştır. Literatürdeki temel kanaat, iki toplum arasındaki ilişkilerin dostane olduğu ve soykırım iddialarının asılsız olduğu yönündedir. Özellikle bu durum, çalışmamızı önemli kılan etkenlerden biridir. Bir diğeri ise Müslüman-Hıristiyan kültürel etkileşimini Dinler Tarihi disiplini açısından inceleyen çalışmaların yok denecek kadar az oluşu da kültürler arası etkileşim bağlamında iki toplum arasındaki ilişkilerin anlamlandırılması ve Ermeni olaylarının spesifik bir analizini sunmasıdır. Bu bağlamda çalışmada öncelikle tarihi süreç içerisinde Çüngüş bölgesinde yaşamış Müslüman ve Hıristiyan topluluklara ilişkin genel bilgiler sunulmuş, ardından iki toplum arasındaki ilişkilerde meydana gelen gelişmeler ele alınmıştır.

1. Çüngüş İlçesine ve Müslüman-Hıristiyanlarına Genel Bir Bakış

Günümüzdeki Çüngüş eski adıyla Çınkuş² ilçesi, Diyarbakır vilayetinin kuzeybatısında yer almaktadır. İlçe; Elazığ, Malatya ve Adıyaman olmak üzere üç farklı ille sınır komşusudur. Çüngüş'ün tarihsel geçmişi kesin olarak bilinmemekle birlikte resmî veriler 1040'lı yıllara dayandırılmaktadır. İlçenin yerleşim birimi olarak tarih sahnesine geç çıkması; yörenin dağlık olması, verimli topraklara sahip olmaması ve ulaşım zorlukları gibi nedenlerle açıklanmaktadır. Daha sonra İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunması ilçenin özellikle ekonomik açıdan önemini

¹ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, ve Recep Kara, *Sorunlarla Ermeni Meselesi* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2008); Mustafa Yiğitoğlu, “Geçmişten Günümüze Anadolu’da Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2012), 100-117; Orhan Tunçer, “Diyarbakır, Mardin ve Dolaylarında Bazı Hıristiyan Dini Yapılarında Türk-İslam Mimari Unsurları”, *Sanat Tarihi Yıllığı* 1/5 (1973), 209-239.

² Bardizaktsi Vahan-Natanyan ve Karekin Vartabet Boğos-Sırvantsdyants, *Palu-Harput 1878, Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler*, ed. Arsen Yaman, C. II (İstanbul: Belge Yayınları, 2015), 519. Çüngüş ismiyle ilgili çeşitli iddialar konusudur. Örneğin, Çüngüşte devlet otoritesini sağlayan Kapıkıran Mehmet Ali Paşa'nın yöreyi Çün-Guş “tutarsız” olarak nitelendirdiği ve yöreye bu adın verilmesine sebep olduğu ileri sürülmektedir. Aslında Kapıkıran Paşa'nın bu ifadelerinden hemen sonra yöre için yaptığı ilk icraatlar göz önünde bulundurulduğunda “tutarsız” ifadesini “dağınık” anlamında kullanmış olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Çünkü şehre ilk geldiğinde şehri dağınık bir yerleşke olarak bulmuş ve toplu bir yerleşim haline getirme yönünde adımlar atmıştır. Diğer iddialar arasında ise; “Çınkuş” (Çoban aldatan kuş), “Çimkuş” (çim “göz” guş “ıslak”) (ıslakgöz), “Şukuş” ve “Şüngüş” gibi isimler yer almaktadır. Ancak bu isimlerin hepsi tartışmalı olduğundan şehrin isminin etimolojisi tam olarak saptanamamaktadır (Oktay Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2021), 15-18.). Başka bir kaynaktan Çüngüş ve yöresinin Mitanniler döneminde “Alzi” adıyla anıldığı geçmektedir. Yine aynı kaynaktan şehrin, Hitit Kralı I. Şippiluliuma zamanında Hititler tarafından “Alşe” olarak isimlendirildiği belirtilmektedir (Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, Cilt: I (Diyarbakır: Diyarbakır Tanıtım Vakfı, 2003), 24).

arttırırken işgallerin de artmasına yol açmıştır. Çüngüş, 1183 yılında Artuklu, 1516 yılında Osmanlı İmparatorluğu himayesine girmiştir.³

Çüngüş'ün idari durumu zaman içerisinde sürekli değişiklik göstermiştir.⁴ Çüngüş (چونكوش), Osmanlı'da 1518'te Ergani Sancağı'na (Livasına) bağlı bir nahiye olmuş, 1880'de de Elazığ ili Siverek sancağına bağlı bucak yapılmıştır. 1883 Diyarbakır Salnamesindeki kayıtlara göre ise Ergani-Maden sancağına bağlı Çermik ilçesinin bucağı olmuştur.⁵ Bu bucak, Balkan ve Birinci Dünya savaşlarının getirdiği olumsuzluklar sonucunda köy statüsüne düşmüş; 1953 yılında bazı sebeplerden dolayı tekrar ilçe yapılarak Diyarbakır iline bağlanmıştır.⁶

20. yüzyıla kadar Çüngüş yerel halk nüfusunun çoğunluğunu Hıristiyan Ermeniler oluşturmuştur.⁷ Yörede Türk ve Zaza Müslüman halkları da yaygın olarak yaşamış,⁸ özellikle şehrin merkezinde Kürt nüfus bulunmamıştır.⁹ Yalnızca Ermiye, Avut, Elyos gibi Türk köylerinde dışardan geldikleri düşünülen çok azınlıkta bir Müslüman Kürt nüfus vardır.¹⁰ 1040 yılından itibaren yapılan Türk boylarının akınlarından sonra birçok Türkmen nüfus buraya yerleşmiş ve yerli halkla bütünleşmiştir. Dolayısıyla Türklerin Çüngüş'teki varlığı, Anadolu'ya akımlarla gelen Türklerin iskânına kadar götürülebilir.¹¹ 20. yüzyılın sonlarına kadar şehir merkezinde yaşayan Müslüman nüfus yalnızca Türklerden oluşmaktadır.¹² Hıristiyan Ermenilerin ise bölgeye tam olarak ne zaman geldiği bilinmemektedir. Ancak yöredeki yerleşim birimlerinin isimlerinin (Eylos, Ağut, Adis, Arguna, Derdere, Maşat, Kilise, Karakilise, Kilisetahta vb.)

³ Diyarbakır ve bölgesi, İ.Ö. 3000-1260 yılları arasında Hurriler, İ.Ö. 1344-1322 yıllarında Hitit, İ.Ö. 1260 yılında Asur, tam belli olmamakla birlikte İ.Ö. 1190-1116 yılları arasında Kummuh Prenslığı ve daha sonra sırasıyla İskitler (İ.Ö. 653-625), Medler (İ.Ö. 625-550), Persler (İ.Ö. 550-331), Büyük İskender (İ.Ö. 331-323), Selevkoslar (İ.Ö. 323-85), Partlar (İ.Ö. 140-85), Büyük Tigran (İ.Ö. 85-69), Roma İmparatorluğu (İ.Ö. 69) ve ardından birçok medeniyetin kontrolüne girmiştir. İ.S. 1183-1232 yıllarında Artuklu, 1302-1394 yılları arasında Moğol, 1394-1401 yıllarında Timur, 1507 yılında Safavi himayesine girmiştir. Daha sonra bölge 1515 yılında Osmanlı İmparatorluğuna bağlanmış ve 1516 yılında Harput Sancağı'nın Osmanlı himayesine girmesiyle Çüngüş ve yöresi de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. (Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 22-25).

⁴ (Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 26-31).

⁵ Hasan Basri Karadeniz, "XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağında Yerleşme ve Nüfus", *Türk Dünyası Araştırmaları* 0/93 (1994), 57.

⁶ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Cilt: 26 (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 192; Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Cilt: III (Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1999), 1887; Ali Fuat Örenç, "1867 Vilayet Düzenlemesinden 1. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır'da Mülki Yapı", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır* (Elazığ: Manas Yayıncılık, 2019), 116.

⁷ Oktay Bozan, "Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 19/37 (2021), 53. 11. yüzyıllarda Çüngüş, Sis (Kilikya) Katolikosluğuna bağlı piskoposluk merkezidir. Fakat ülke içerisindeki tüm kilise merkezleri İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğu için dolayısıyla burası İstanbul'a tâbidir. Çüngüş piskoposluğu da Osmanlı devletine karşı patriklik üzerinden sorumlu olmuştur (Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhânesi", 1. Basım (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi, 2016), 669).

⁸ Bu Müslümanlar'ın tamamı, Hanefilik ekolüne mensuptur (Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 31).

⁹ 1878 yılında şehre gelen üç Ermeni din adamının Çüngüş hakkında yazdıkları raporda Çüngüş nüfusunda Kürtlerin de olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu ifadelerde şehrin merkezi değil köylerinin kastedildiği kuvvetle muhtemeldir. (Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 165).

¹⁰ Oktay Bozan, "1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2021), 405.

¹¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2005), 204.

¹² Mustafa Öztürk & İbrahim Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahati", *Belgeler* 18/22 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997), 108.

Ermenice olduğu iddiaları dikkate alındığında Hıristiyan Ermenilerin buralarda uzun süreden beri var oldukları düşünülmektedir.¹³

Çüngüş Hıristiyan Ermenileri hakkında genel bilgilere Osmanlı arşiv kayıtlarındaki cizye ve nüfus defterlerinden ulaşmak mümkündür. Bu kaynaklar sırasıyla: Diyarbakır Eyaleti'nin 3409 numaralı ve 1691 tarihli Cizye Defteri, H. 1104/M. 1692-93 tarihli 3639 numarada kayıtlı Cizye Defteri, H. 1106/M. 1694-95 tarihli 3640 numarada kayıtlı Cizye Defteri (Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) 3640 numaralı defter)'dir. Kayıtlara göre, bölge genelinde Müslüman nüfusu Hıristiyan Ermeni nüfusundan fazla olmasına rağmen şehir merkezinde nüfusun büyük çoğunluğunu Hıristiyan Ermeniler oluşturmaktadır. Buna göre, yerli Hıristiyan Ermeni nüfusu Müslüman Türk nüfusun yaklaşık üç katıdır.¹⁴

1518 yılında yapılan tahrirde, merkezde tamamı Ermenilerden oluşan 116 hane ve 13 mücerred (yetişkin bekâr erkek nüfus) Hıristiyan nüfus ile 27 hane 2 mücerred Müslüman Türk nüfusun yaşadığı kaydedilmiştir.¹⁵ 1530 tahririnde 192 hane ve 81 mücerred Hıristiyan Ermeni ile 58 hane, 23 mücerred ve 4 muaf Müslüman Türk; 1566 tahririnde 406 hane ve 126 mücerred Hıristiyan Ermeni ile 129 hane ve 31 mücerred Müslüman Türk nüfus kayıt altına alınmıştır. Yine bu tarihte yapılan nüfus sayımına göre, yaklaşık 2426 Hıristiyan Ermeni ve 676 Müslüman Türk olmak üzere toplamda 3102 kişinin yaşadığı kaydedilmektedir. Bu anlamda Çüngüş'te Hıristiyan Ermeni nüfus her dönem artarak devam ederken Müslüman nüfus ise giderek azalmıştır. 1842 tarihli nüfus oranı dikkate alındığında azalma oranı %4 civarındadır.¹⁶ Buna paralel olarak Hıristiyan Ermeni hane sayısı artarken Müslüman Türk hane sayısı azalmıştır. Bu artış oranı çevre şehirlerin hepsinden daha fazladır.¹⁷

II. Mahmud döneminden (1808-1839) itibaren ülkenin beşerî ve ekonomik kaynaklarını nicelik ve nitelik açısından tespit etmek için sistemli nüfus sayımları yapılmıştır. Osmanlı'da tahrir adı verilen kayıtlardan 1842 tarihli ve 2662 numaralı Çüngüş Nüfus Defteri¹⁸ önemli bir kaynak niteliğine sahiptir. Defter kayıtlarında “Millet-i Ermeniye...” şeklinde ifade edilen Hıristiyan Ermeni gruplar öne çıkmakta ve onlardan başka Gayrimüslimlerin olmadığı görülmektedir. Defter kayıtları, iki halkın farklı mahallerde ikâmet ettiğini göstermektedir.¹⁹ Buna göre, Hıristiyan Ermenilerin olduğu mahallelerde Müslüman Türkler, Müslüman Türklerin

¹³ Çüngüş'e bağlı bu köylerin isimlerinin Ermenice olduğu iddia edilmekte ancak Osmanlı kayıtlarında Adış Köyü hariç bu köylerde Hıristiyan Ermenilerin yaşadığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. (Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -1-*, 165).

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d)*, No. 3640, 102-103;142-145.

¹⁵ Ayrıca Prof. Dr. Oktay Bozan, üç ciltten oluşan “Çüngüş” adlı eserinin birinci cildi olan “Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -1-” isimli kitabında bu konuyla ilgili şu bilgilere yer vermiştir: “1518’de yapılan tahrir kayıtlarına göre Çüngüş merkezinde toplam 143 hane ve 15 mücerred vergi mükellefi var iken 1523’te büyük bir artışla (%74) 250 hane ve 103 mücerrede yükselmiştir. Bu dönemde Çüngüş’ün tahmini nüfusu 1518’de 730 kişi, 1523’te ise 1384 kişidir.” Ancak burada Bozan, şehir nüfusunu etkileyen kesimin Hıristiyan Ermeniler mi, yoksa Müslüman Türkler mi olduğunu belirtmemiştir. (Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -1-*, 26; 32).

¹⁶ Bozan, “Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri”, 36.

¹⁷ *Diyarbakır Salnameleri 1286-1323 (1869-1905)*, C. II (İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1999), 335.

¹⁸ Çüngüş nüfus defteri, Başbakanlık Devler Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde, NFS.d koduyla, 2662 numarada kayıtlı olan ve fon kaydında başlangıç tarihi 15. N. 1258 (20 Ekim 1842) olarak belirtilen ciltsiz ve 17x49 cm ölçülerine sahip 222 sayfadan oluşan önemli bir tahrir örneğidir. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Nüfus Defteri. (NFS. d)*, No. 2662).

¹⁹ Çüngüş'e görevli gelen Osmanlı Paşalarından Kapıkıran Mehmet Ali Paşa dağınık yerleşim halinde bulunan şehir toplu bir şehir görünümü kazandırmış ve şehrin kalkınması için büyük çaba sarf etmiştir. Bu bilgilerden hareketle şehir merkezinde mahallelerin resmi anlamda bu dönemde oluşturulduğu anlaşılmaktadır. “Çüngüş İlçemizin Tarihçesi”, *Çüngüş Kaymakamlığı*, 2018, (Erişim 28 Temmuz 2024).

olduğu mahallelerde ise Hristiyan Ermeniler bulunmamıştır.²⁰ Mevcut kayıtlarda bu ayrımın sebebi belirtilmemiştir. Ancak iki toplumun farklı mahallerde bile olsa uzun süre sukûnet içerisinde yaşadıkları bir gerçektir.²¹ 269 hane ve 545 mücerred Müslüman nüfus; Cami-i Sûk ve Cami-i Kebir adlı mahallerde yaşarken, 485 hane ve 1391 mücerred Hristiyan Ermeni nüfus; Keşiş Giragos, Keşiş Haço, Keşiş Ohannes, Keşiş Nikoğos, Keşiş Gapo ve Keşiş Mardiros isimli mahallerde ikâmet etmiştir.²² Burada dikkat çeken önemli husus, Hristiyan Ermeni mahallelerinin dinî bir ünvanla (keşiş) anılan şahıs isimleri olmasıdır. Esasında nüfus kayıt defterinde keşiş ünvanıyla adlandırılan bu yerlerin kilise etrafında kilise cemaatine ait mahalleler olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman mahallerin ise kişi değil, dinî bir mekân ünvanıyla (cami) ifade edildiği görülmektedir.²³ Ancak yaklaşık elli yıl sonraki kayıtlarda mahalle sayıları ve isimleri değişiklik göstermektedir. 1891 yılında Arifi Paşa tarafından tutulan kayıtlarda Çüngüş şehrinin; Cami-i Sûk, Cami-i Kebir, Kale, Orta ve Başpınar olmak üzere beş mahalleden oluştuğu belirtilmiş ve Müslüman Türk nüfus 1287, Hristiyan Ermeni nüfus ise 3920 kişi olarak tespit edilmiştir. Hristiyan Ermenilerin tamamı Kale, Orta ve Başpınar mahallerinde ikâmet ederken, Müslüman Türkler ise Cami-i Sûk ve Cami-i Kebir mahallerinde yaşamışlardır. Hristiyan Ermenilerin en yoğun buldukları mahalle Orta mahalle iken en az buldukları mahalle ise Kale mahallesidir. Müslümanların nüfusu Hristiyan Ermenilerin yaklaşık 3/1'i oranındadır.²⁴ Yine mevcut kayıtlarda ekonomi başta olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı hem Hristiyan Ermenilerin hem de Müslüman Türklerin İstanbul (Asitane), Adana ve Bursa gibi çeşitli şehirlere göç ettikleri belirtilmiştir. Örneğin, Hristiyan Ermenilerden 50 kişinin İstanbul'a, 10 kişinin Adana'ya, 6 kişinin Bursa'ya ve Diyarbakır, Malatya, Harput, Halep, Urfa ve Rakka gibi çeşitli şehirlere çalışmak için gittikleri kaydedilmiştir. 9 kişinin de nereye gittiği bilinmediği için "gurbette" olarak ifade edilmiştir. Aynı şekilde Müslüman Türklerden de 27 kişinin Adana'ya, 9 kişinin ise İstanbul'a ve bazılarının da Samsun, Şam, İzmir, Bursa ve Musul gibi çeşitli şehirlere çalışmaya gittikleri belirtilmiştir.²⁵

1897 tarihli vergi çizelgelerinde Hristiyan Ermeniler; Ermeni (Gregoryen), Katolik ve Protestan olmak üzere üç farklı mezhebe göre tanımlanmıştır. Bu mezhepler içerisinde çoğunluğu Gregoryen Ermeniler oluştururken Katolik Ermeniler ise en az nüfusa sahiptir. Çünkü Gregoryen mezhebi Ermenilerin en eski mensubu oldukları mezheptir ve diğer mezheplerden daha kadim bir geçmişe sahiptir.²⁶ Yine 5 Haziran 1903 tarihli cizye vergisi ile ilgili bir belgede 1860 yılı itibarıyla Çüngüş'teki Hristiyan Ermenilerin farklı cemaatler olarak vergi verdikleri belirtilmiştir.²⁷ Bu ifadelerden hareketle 1860 yılına kadar bu Hristiyan Ermenilerin tek bir mezhebe yani Gregoryen Ermeni Kilisesi'ne mensup oldukları anlaşılmaktadır. Ancak 19.

²⁰ 1566 tarihli tahrirlerde Müslümanlar "Mahalle-i Müselman", Hristiyan Ermeniler ise Ebvart b. Margeri ve Nail veled-i Andernas Mahallelerinde ayrı olarak ikâmet etmişlerdir. (M. Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (2004), 162).

²¹ Lori Taşçıyan, "Çinkuş-Oyunlar", çev. Sevan Değirmenciyan, *Houshamadyan*, 2022, (Erişim 12 Aralık 2024).

²² BOA, *Nüfus Defteri*. (NFS. d), No. 2662.

²³ Bozan, "Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri", 36-37.

²⁴ Öztürk & Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakir Seyahati", 106; Oktay Bozan, "1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2021), 205-206.

²⁵ Bozan, "1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu", 417.

²⁶ Bozan, "1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu", 406-7.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK. M)*, No. 145/67, 5.

yüzyılda ülkede misyonerlik faaliyetlerinin artmasıyla Hıristiyan Gregoryen Ermeniler arasında Katolik ve Protestanlık mezhepleri de benimsenmiştir.

Şehir merkezinde her bir mezhebin kendine özgü kilisesi bulunmaktadır. Şehrin girişinde sağ tarafta (*doğusunda*) Sırahayyats Surp Asdvadzadzin (*Meryem Ana*) Ermeni Protestan Kilisesi²⁸ yer alırken, batısında Surp Garaberd Ermeni (*Gregoryen*) Kilisesi yer almaktadır. Yine bu kilisenin hemen üst sol tarafında ise St. Lusavoriç Ermeni Katolik Kilisesi bulunmaktadır. Ancak bu kilisenin günümüze kadar yalnızca son taşları ve bazı sarnıç kalıntıları ulaşmıştır. Dolayısıyla yapının mimari özellikleri tam olarak bilinmemekle birlikte ne zaman inşa edildiği de meçhuldür. Ancak 1879 tarihli bir fotoğrafta kubbeli olarak görülen bu kilisenin kubbe yapısı ve diğer özellikleri dikkate alındığında yapı 17. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Buna göre, şehirdeki diğer kiliselerden daha geç bir döneme sahip olduğu söylenebilir.²⁹ Sırahayyats Surp Asdvadzadzin ve Surp Garaberd Gregoryen (*Apostolik*) Kiliselerinin benzer mimari özellikleri taşıması ve bölgedeki diğer yapılarla birebir örtüşmemesi, iki kilisenin aynı dönemde inşa edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim, Anadolu'daki diğer Hıristiyan Ermeni Kiliseleri ile karşılaştırıldığında plan yapısı ve duvar dokusundan hareketle daha eski bir yapı olmadıkları ve 19. yüzyılın ortalarında yeniden inşa edildikleri düşünülmektedir. Genellikle yöredeki Ermeni yapılar, 15. ve 19. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir.

Şehrin merkezinde her iki toplum aktif meslekler icra etmişlerdir. Ancak bu meslekler arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da söz konusudur. Yine meslekî beceriler konusunda da birtakım farklılıklar vardır. Özellikle meslekî açıdan gelişmiş olan Hıristiyan Ermeniler, Çüngüş'ün ekonomik hayatında daha belirleyici bir role sahip olmuştur. Hıristiyan Ermeniler genellikle koşger/kefşger (ayakkabıcılık), kılıççılık, cülha/cüllahlık (*dokumacılık*), babuşçuluk (*ayakkabı tamiri*), nalbantlık, çerçicilik, katırcılık, neccarlık (*marangozculuk*), boyacılık, çilingircilik/çelengarcılık (*anahtacılık*), attarlık/aktarlık (*parfümcü, şifa bitkileri, bitkisel ilaçlar*), demircilik, etmekçilik/ekmekçilik, kalaycılık, berberlik, değirmencilik, çulculuk, kuyumculuk, haddadlık (*demircilik*), mihçilik (*çivici*), kireççilik, amelecilik, terzicilik, kazancılık, tarakçılık, kasaplık, göncülük (*dericilik*) ve minarecilik gibi çeşitli mesleklerle uğraşmışlardır.³⁰ Bu durum, Hıristiyan Ermenilerin şehir içinde meslekî açıdan baskın olduklarını açıkça göstermektedir. Ayrıca ustalık ve el becerileri konusunda Müslüman Türklerden daha ileri düzeydedirler. Bunun en önemli nedeni ise Müslüman Türklerin uzun süre askerlik görevinde bulunmalarından dolayı daha çok kol gücüne dayalı işlerle meşgul olmalarıdır. Aksine askerlik görevi bulunmayan Hıristiyan Ermeniler uzun süre yerleşik hayatta kalmışlar ve ustalık ve beceri gerektiren mesleklerle daha fazla uğraşma fırsatı yakalamışlardır. Meslekî çalışmalarda dikkat çeken önemli bir husus; şehrin küçük bir yerleşim merkezi olmasına rağmen ayakkabıcılık sektöründe ileri gitmesidir.³¹ Bu da üretilen malların dışarıya satıldığı göstermektedir. Şehir dışı ticarî faaliyetlerin Hıristiyan Ermenilerin kültürler arası etkileşimini ciddi anlamda etkilediği

²⁸Manastırın ilk binası Urfa'da ikâmet ettiği ileri sürülen ve havari olarak adlandırılan Tatyos zamanına tarihlendirilmektedir. Bk. Öztürk & Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbekir Seyahati", 108. Ayrıca manastırda her taraftan ziyaretçi adıyla gelen kimliği belirsiz kişilerin gizlendiği bilinmektedir. 4 Temmuz 1899 tarihli yazıda kilisenin onarım talebi itirazında; manastır içerisinde yer alan kilisede 1895 olayları esnasında firar eden Ermenilerin tamamının gizlendiği belirtilmiş ve onarım talebi reddedilmiştir. Ayrıca, tutanakta "eskisi gibi 'Cemiyet-i fesâdiye' merkezi yapmak" ifadeleri kilisenin eskiden beri tehlikeli işler yürüttüğünü ve kötü emellerde kullanıldığını göstermektedir (Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 155).

²⁹Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 162-63.

³⁰BOA, *Nüfus Defteri*. (NFS. d), No. 2662; BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d)*, No. 3409, 22-34; 3640, 142-145.

³¹Bozan, "1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu", 409.

söylenbilir. Bu durum, sosyal ve ekonomik anlamda Müslüman Türkleri de etkilemiştir. Dolayısıyla farklı mahallelerde ikamet etmiş olsalar da iki toplum arasındaki sosyo-kültürel ve ekonomik etkileşim kaçınılmaz olmuştur.

Müslüman Türkler ise genellikle katırcılık, bakkallık, rençperlik (gündelikçilik), ekmekçilik, çiftçilik, seracılık, neccarlık (marangozluk), kahvecilik, kiracılık, berberlik, çulculuk, babuşçuluk (ayakkabıcılık) gibi mesleklerle uğraşmışlardır.³² Buna göre, Müslüman Türklerin Hıristiyan Ermenilere kıyasla şehirde ekonomik potansiyellerinin oldukça düşük olduğu söylenebilir.³³ Ekonomik farklılıklar genelde topluluklar arasında olumsuz neticeler doğururken bu iki toplum arasındaki ilişkilerde böyle bir durum meydana gelmemiştir.

1.1. İki Toplum Arasındaki İlişkiler ve Kültürel Etkileşim

Çüngüş'te Müslümanlarla Hıristiyan Ermeniler asırlar boyu bir arada yaşamışlardır. İki toplum arasındaki ilişkilere dair belgeler genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yoğunluk kazanmıştır. Hıristiyan Ermeniler ve Müslüman Türklerin özellikle din adamlarının ve devletin tutumlarına dair belgelerden hareketle iki toplum arasındaki ilişki boyutu anlaşılabilir. Ayrıca iki toplum arasındaki bazı sıkıntıları belirten belgeler de vardır. Öte yandan Hıristiyan Ermenilerin kendi aralarında meydana gelen sıkıntılardan bahseden belgeler de söz konusudur.³⁴ Hiç şüphesiz bu belgeler öncesinde de iki toplum arasındaki ilişkileri ortaya koyan bilgiler de mevcuttur. Bu nedenle ilk önce tarihsel süreç içerisindeki gelişmeler dikkate alınarak iki toplum arasındaki ilişkiler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Daha sonra ilişkilerde yaşanan kırılmalar ve ayrışmalar üzerinde durulacaktır.

İki toplum arasında kültürel etkileşim boyutunu ortaya koyan önemli unsurlardan biri geleneksel oyunlardır. Çüngüş'ün mirasının ayrılmaz bir parçası olan bu oyunlar hem Hıristiyan Ermenilerin hem de Müslüman Türklerin ortak yaşam ve davranışlarını yansıtmaktadır. Aynı zamanda bu oyunlar, iki toplumun inançlara bağlı gelenek ve ritüelleriyle de ilişkilidir. Basit ve kolay kurallara bağlı bu geleneksel oyunlar, iki topluluk arasındaki kültürel etkileşimi arttırmış ve sosyal ilişkileri olumlu yönde etkilemiştir. Örneğin, bu oyunların en sevileni ve en çok oynananı ve Müslüman çocuk ve gençlerin de katıldığı “Bacılar” oyunudur. Bir diğer oyun ise Paskalya eğlenceleri sırasında Türklerin de katıldığı Çüngüş'ün batısında bulunan Ermeni mezarlığında oynanan “Ağa Tura” oyunudur.³⁵ Buna göre, iki millet arasında dinî bayramlara hassasiyet gösterildiği ve hatta bazı ritüellere eşlik bile edildiği anlaşılmaktadır.³⁶ Ayrıca bu durum, Çüngüş Hıristiyan Ermenilerin dinî inançlarını ve ibadetlerini özgürce yerine getirdiklerini göstermektedir.

Çüngüş'teki Hıristiyan Ermenilerin, Türk lakaplarına benzer lakaplar kullandıkları dikkat çekmektedir. Bu davranış kültürel etkileşim açısından oldukça önemlidir. Aynı şekilde bazı Hıristiyan Ermeni isimlerinde Türk isimleri andıran ifadeler kullanılması bu etkileşimin bir diğer boyutunu oluşturmaktadır. Örneğin, Şirin oğlu, Karaoğlan oğlu, Şahin oğlu, Çakır oğlu vb gibi. Aslında Diyarbakır yöresinde yaşayan Ermenilerin hemen hepsi Türk isimlerini yaygın olarak

³² BOA, *NFS. d.*, No. 2662.

³³ Bozan, “1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu”, 410.

³⁴ Bozan, “Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri”, 43.

³⁵ Karnig Kevorkyan, *Çinkuşname [Çinkuşabadum]*, I. Cilt (Kudüs: S. Hagopyants Matbaası, 1970), 414–427.

³⁶ Diğer oyunlar hakkında ilgili esere ayrıntılı olarak bk. Kevorkyan, *Çinkuşname [Çinkuşabadum]*.

kullanmışlardır.³⁷ Bu anlamda Ermenilerin Türk isimlerinden rahatsız olmamaları ve kendi toplumları içerisinde bilinçli olarak bu isimleri tercih etmeleri iki toplum arasında samimi ilişkiler olduğuna işaret etmektedir.³⁸ Zira Anadolu'daki iki toplumda Müslüman ya da Hıristiyan olduğuna bakılmaksızın insanların isimlerinin yanına işi veya mesleği eklenmekteydi. Aynı şekilde fiziksel özellikleri ve karakterleriyle paralel olarak kişilere lakaplar takılmaktaydı.³⁹ Tüm bunlar iki toplum arasında karşılıklı etkileşimin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

İki toplum arasındaki giyim-kuşam tarzlarındaki benzerlikler de kültürel etkileşim açısından oldukça önemlidir. Örneğin, yöredeki hem Hıristiyan Ermeni hem de Müslüman Türk bazı kadınlar yüzlerini peçe ile örtmüşler ve çarşaf gibi elbiseler giyinmişlerdir.⁴⁰ Genellikle iki toplumun kadınlarının bu ve benzeri tarz giyim şekilleri göz önünde bulundurulduğunda karşılıklı bir etkileşimden söz etmek mümkündür. Bu davranış, aynı zamanda iki kesimin toplum içerisindeki dinî hassasiyetlerinin de yansıması olarak değerlendirilebilir.⁴¹ 1911 yılındaki Tanin gazetesinde Ermeni ve Türk erkeklerinin hemen hemen aynı kıyafetleri giydikleri, iki toplumun kadınlarının giyim konusunda neredeyse birbirinden ayırt edilemeyeceği belirtilmiştir. Hatta Ermeni kadınların Müslüman kadınlardan daha fazla tutucu oldukları ifade edilmiştir. Toplumsal şartların bu iki toplumu birbiriyle uyumlu hale getirdiği, birleştirdiği ve kaynaştırdığı vurgulanmıştır.⁴² Ayrıca Müslüman Türk köylü kıyafeti ve köy hayatı ile Hıristiyan Ermeni köylü kıyafeti ve köy hayatı birbirinden çok da farklı değildir.⁴³

Kültürel etkileşim bağlamında diğer bir unsur ise şehirdeki eski evlerin kapıları üzerindeki yılan motifleridir. Yılan, insanlığın yaratılışından itibaren onun kaderinde önemli rol oynayan varlık olarak görülmektedir. Diğer inançlarda olduğu gibi Hıristiyanlıkta da oldukça önemli bir figürdür. Ancak bu inançta yılan figürünün hem olumlu hem de olumsuz iki anlamı söz konusudur. Figür, İsa Mesih ile özdeşleştirildiğinde “bilgeliliğin sembolü” olarak olumlu; Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasında oynadığı rol ile ilişkilendirildiğinde ise olumsuz olarak algılanmaktadır. Ayrıca yılan hem ilk günâhın sebebi hem de günâhı temizleyen varlık olarak görülmektedir.⁴⁴ Buna göre, yılanın Hıristiyanlıkta genellikle kutsallığı temsil ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵ O dönemde şehrin hemen her evinin kapısında ve kapı tokmaklarında bu tür motiflerin bulunması iki topluluk arasında kültürel etkileşime işaret etmektedir. Çüngüş'te günümüze kadar bu motiflerin iki toplumun evlerinde kullanılmaması kültürel öğretilerin devam ettiğini göstermektedir.⁴⁶

³⁷ M. Salih Erpolat, “H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbekir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, Cilt: 3 (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007), 53-54.

³⁸ Bozan, “1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu”, 405.

³⁹ Gürsoy Şahin, “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/1 (2005), 218.

⁴⁰ Bardizaks Vahan-Natanyan ve Karekin Vartabet Boğos-Sırvantsdyants, *Palu-Harpuz 1878, Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler*, edit. Arsen Yaman, Cilt: II (İstanbul: Belge Yayınları, 2015), 521.

⁴¹ Vahan-Natanyan-Sırvantsdyants, II: 521.

⁴² Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, c. I (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 320-331.

⁴³ Şahin, “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, 220.

⁴⁴ Seda Gedik, “İnanç Dünyasında Yılanın Ele Alınışı”, *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi (JOHASS)*, 3/1 (2020), 426.

⁴⁵ Burada yılan figürünün etimolojiden ziyade Müslüman Türkler ve Hıristiyan Ermeniler arasında kullanılan yaygın bir motif özelliğine dikkat çekilmektedir. Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdiği bazı figürler ve yılan figürünün tarihsel kökeni hakkında ayrıntılı bilgi olarak bk. Mehmet Ekiz, “Niğde'deki Hıristiyan Türk Kiliselerinde Yer Alan Ejder Figürleri: İkonografik Açından Bir Bakış”, *Sanat Tarihi Dergisi* 20/1 (2011), 39-62.

⁴⁶ Taşçıyan, “Çinkuş-Oyunlar”, (Erişim 30 Temmuz 2024).

Hristiyan Ermenilerin, Osmanlı devlet kademelerinde görev alması iki topluluk arasındaki ilişkilerin ileri düzeyde yani kültürel etkileşimin de ötesinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Çüngüş Hristiyan Ermenilerinin devletin çeşitli kademelerinde görev aldıkları bilinmektedir. Örneğin, Çüngüş doğumlu Ermeni akademisyen Hovhannes Bucikanyan (1873-1915), Osmanlı eğitim kurumlarında ilk önce öğretmen daha sonra da profesör olarak görev yapmıştır. Hatta Bucikanyan, II. Meşrutiyet'in önemli bir savunucusu olarak siyasette aktif rol almıştır.⁴⁷

1879 yılında Çüngüş'ü ziyarete gelen Ermeni Piskopos Karekin Vartabet Sırvantsdyants Efendi'nin Çüngüş'le ilgili raporu, Hristiyan Ermeniler ile Müslümanların ilişkileri hakkında bilgi veren önemli bir kaynak niteliğindedir. Raporda bahsi geçen şehrin murahhasası olarak görev yapmış olan Diyarbakırlı Bağdasar Efendi hakkında şu ifadeler kullanılmaktadır:

Diyarbakırlı Bağdasar 40 yıl görev yapmış. Manastır kilisesi ve diğer binalar onun zamanında inşa edilmiş. Çüngüş ve Adış'teki kâgir ve gösterişli kiliseler kendisine minnettarlar. Yaptığı iyilikler ve güzel işlerle Şeyhlerin, Türklerin, Kürtlerin ve Ermenilerin sevgilisi olmuş. Kendisini 'Büyük Dede' diye çağırıyorlarmış.⁴⁸

Bu söylemler iki toplum arasında samimi ilişkilerin olduğuna işaret etmektedir. Yine şehirde bulunan Sırhayyats Surp Asdvadzadzin (*Meryem Ana*) Manastırı'nın içindeki kilise kapısının üst kısmındaki kitabede yer alan bazı ifadelerden de, iki milletin dayanışma içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Buna Osmanlı Devleti'nin tebaasında yer alan Ermenileri önemseydiği ve mabetlerini desteklediği de eklenebilir. Örneğin, söz konusu kitabedeki metinde yer alan, "Kilisenin etrafındaki tüm binalarla beraber, Padişah Sultan Abdülmecid'in izni, ruhani önder Diyarbakırlı Bağdasar'ın çabaları, Çüngüşlü ve Adışlı halkın, kadın-erkek, çoluk-çocuk, kireç, kum, tahta taşıyarak çalışması sonucu Ermeni tarihiyle 1290'da miladi tarihle 1841'de onarıldı." ifadeleri bu düşünceyi desteklemektedir.⁴⁹

Çüngüş'te yaşayan Hristiyan Ermenilerin devlet otoritesine ve yerel idareye bağlı oldukları ve uygulanan politikalara genel olarak uydukları anlaşılmaktadır. Bu durum, Çüngüş Cizye Defterlerinde açıkça görülmektedir. Buna göre, Hristiyan Ermenilerin düzenli olarak cizyelerini ödedikleri anlaşılmaktadır.⁵⁰ Aynı şekilde iskân edilen mahallerde herhangi bir karışıklığa ve probleme neden olacak eylemlerde bulunulmaması yerel otoritenin tanındığına işaret etmektedir. Yine ticari faaliyetlerde usul ve kaidelere riayet edilmesi devlet otoritesine bağlı hareket edildiği düşüncesini desteklemektedir.⁵¹

İki toplum arasındaki iyi ilişkilerin boyutu açısından oldukça önemli bir diğer olay ise ihtida (*Müslüman olma*) hadiseleridir. Çüngüş Hristiyan Ermenilerinden bazılarının Müslümanlığı kabul ettiği bilinmektedir. Örneğin, 18 Haziran 1856 tarihli belgede Ermeni ahalisinden olan Asurnisi oğlu Haçatur adlı birinin eşinin Müslüman olduğundan bahsedilmektedir.⁵² Öte yandan iki toplum arasındaki ilişkileri fesada uğratmak açısından da sahte mühtedilerin olduğu bilinmektedir. Bunlardan en meşhuru Ohannes (*Mehmet Ali*) ve Boğos'tur.

⁴⁷ Vahé Tachjian, *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan Wars to the Armenian Genocide*, ed. Hans-Lukas Kieser, çev. Kerem Öktem (London: I.B. Tauris, 2015), 220–23.

⁴⁸ Vahan-Natanyan ve Sırvantsdyants, II:519.

⁴⁹ Vahan-Natanyan ve Sırvantsdyants, II:521.

⁵⁰ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 166-169.

⁵¹ Bozan, "Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri", 36; 39.

⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (HR. MKT)*, No. 150/15.

Bu kişilerin sözde Müslüman oldukları anlaşılmış ve Ermeni komitacıları için çalıştıkları ifşa edilmiştir.⁵³ Ancak ihtida eden kişilerden bazılarının oldukça samimi oldukları ve İslâmî şartları yerine getirmek için hacca gittikleri bilinmektedir. Örneğin, 2 Haziran 1914 tarihli bir şikâyet dilekçesinde Hacı Mehmet adında birinden bahsedilirken bu kişinin mühtedi olduğu belirtilmektedir.⁵⁴

Son olarak özellikle Çüngüş'te Hıristiyan Ermenilere ait “Mesrobyan-Sahakyan Katolik Okulları” ve “Amerikan Okulları” gibi eğitim kurumlarının olması Hıristiyan Ermenilerin özgür eğitim hakkına sahip olduğunu göstermektedir.⁵⁵

Tüm bu bilgiler dikkate alındığında iki toplum arasında ilişkilerin 19. yüzyıla kadar oldukça samimi ve güzel bir şekilde ilerlediği söylenebilir. Bunun yanında sanıldığı kadar büyük problemler yaşanmadığı da düşünülebilir. Hıristiyan Ermeniler hem ticari ve dinî açıdan hem de eğitim açısından önemli haklara sahip olmuşlardır. Neticede, iki toplum arasında kültürel etkileşim giderek artmış ve ilişkiler gelişmiştir. Ancak sonrasında bazı sebepler bağlamında bu ilişkilerde kırılmalar ve ardından da ayrışmalar meydana gelmiştir.

1.2. İki Toplum Arasındaki İlişkilerdeki Kırılmalar ve Ayrışmalar

Özellikle 19. yüzyılın yarısından sonra iki toplum arasında ciddi kırılmalar yaşanmış ve 20. yüzyıldan sonra bu kırılmalar büyük ayrışmalara neden olmuştur. Bu gelişmeler üzerinde ise çeşitli nedenler ya da diğer bir deyişle yan etkenler rol oynamıştır. Ancak biz burada belli başlı nedenler üzerinde duracağız. Bunları kısaca sıralayacak olursak genellikle, Ermeni öğretmenlerin ihtilalcî tutumları, ruhanilerin (*din adamları*) ihanet ve zararlı faaliyetleri ve komitacı/örgütlerin ayrıştırıcı faaliyetleri ile dış güçlerin Osmanlı Devleti içerisindeki Ermenilere ilişkin yürüttükleri politikalar gibi unsurlar sıralanabilir. Nihayetinde 19. yüzyılın sonlarında Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Çüngüş'te de karışıklıklar meydana gelmiş ve olaylardan hem Hıristiyan Ermeniler hem de Müslümanlar olumsuz etkilenmiş ve mağdur olmuşlardır. Ayrıca Çüngüş'te bazı Hıristiyan Ermenilerin I. Dünya Savaşı esnasında isyancı tutum sergiledikleri bilinmektedir.⁵⁶ Özellikle Çüngüş bağlamında bu nedenler incelendiğinde kırılmalara yol açan unsurlar şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

İki toplum arasındaki alacak-verecek meseleleri ilişkilerin bozulmasına yol açmıştır.⁵⁷ Örneğin, 18 Ekim 1849 tarihli bir şikâyet dilekçesinde Ali adlı bir Türkün Haçator ve Artin adlı kişilerden zorla borç tahsis ettiği ifade edilmiştir.⁵⁸ Ayrıca Hıristiyan Ermenilere kötü davranıldığına dair şikâyet iddialarını içeren yazılar ilişkilerdeki bozulmaları derinleştirmiştir. Örneğin, Ermeni Patrikhanesi'nin 1 Kasım 1852 tarihli yazısında; hem şehir merkezindeki hem de köyündeki (*Adış*) Hıristiyan Ermenilere karşı kötü muamelelerde bulunduğu ileri sürülmüştür. Yine 258/80 kayıtlı dosyada haksız vergi alındığı, bazı Hıristiyan Ermenilere ve din adamlarına iftiralar atıldığı, adil yargılama yapılmaksızın hapis cezalarının uygulandığı ve haraç alındığı gibi birtakım suçlamalarda bulunulmuştur.⁵⁹ Ancak aynı yazıda mensubu oldukları kilise cemaatinin kendi din adamları hakkında yaptıkları şikâyetlere yer verilmemesi dikkat çekicidir. Halbuki Çüngüş'teki Hıristiyan Ermeni din adamlarına dair bilgi mahiyetindeki belgelerde

⁵³ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 170-172.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), (*DH. ŞFR*), No. 74/12, 1.

⁵⁵ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 205-206.

⁵⁶ Bozan, “Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri”, 33.

⁵⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubî Kalemi (A. MKT)*, No. 230/71, 2.

⁵⁸ Bozan, “Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri”, 44.

⁵⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vükela Mazbataları (MVL)*, No. 258/80.

çoğunlukla mensubu olduğu cemaatlerin kilise mağduriyetleri hakkında ilgili makamlara yapılan çok sayıda şikâyet vardır. Belgelerin bir kısmı ise din adamlarının toplum içinde ve devlete karşı zararlı faaliyetlerde bulduklarına dair bilgiler içermektedir. Buna göre, Hıristiyan Ermenileri hem toplum nazarında hem de devlet nezdinde sıkıntıya düşürenlerin başında kendi din adamlarının olduğu söylenebilir. Örneğin, ismi ve şikâyet konusu belirtilmeyen Katolik murahhasın acilen Çüngüş'ten aldırılması ve görevinden el çektilmesi Ermeni Katolik Patrikliğine bildirilmiştir. Diyarbakır Vilayeti'nin soruşturmaları sonucunda ilgili din adamının ihanet ve cinayetle suçlandırıldığı tespit edilmiştir.⁶⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra üç Ermeni Piskoposun Çüngüş'e gelmesi Rusya gibi bazı büyük devletlerin Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermenilere yönelik politikalarının bir adımı olarak değerlendirilebilir.⁶¹ Bu bağlamda diğer devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmaları iki toplum arasındaki kırılmaları daha da hızlandırmıştır. Aynı şekilde Hıristiyan Ermeni din adamlarının zararlı faaliyetleri iki toplum arasındaki ilişkilerde kırılmalara neden olmuştur. Bu kişiler, ruhani ve cismani konumları nedeniyle hem kendi toplumu üzerinde hem de devlet nezdinde etkili bir konuma sahiptirler. Ancak bu kişilerin çoğunun ülke içerisinde toplum ve devlet aleyhine sergiledikleri tutum ve davranışlar yetkililer tarafından tespit edilmiştir. Çüngüş'teki Hıristiyan Ermeni din adamlarından bir çoğu kiliselerde kimliği belirsiz kişiler ile çok sayıda suçluyu saklamış ve birtakım ihanet içeren yazışmalarda bulunmuşlardır.⁶² Hatta kendi cemaatlerine bile haksızlık yaptıkları ve cemaatin şikâyetlerine maruz kaldıkları bilinmektedir. Bu olay bir şikâyet dilekçesine özetle şu şekilde konu olmuştur:

İsmi ve şikâyet konusu belirtilmeyen bir Katolik murahhasın Çüngüş'ten aldırılması gerektiği Ermeni Patrikhanesi'ne iletilmiştir. Sadaret'ten Adliye Nezareti'ne gönderilen 15 Temmuz 1889 tarihli yazıda söz konusu murahhas hakkında suçlamalar yer almıştır. Katolik murahhasın süratle oradan gönderilmesi hakkında birkaç imza ile Malatya merkezinden Ermeni Patrikhanesi'ne çekilen telgraftaki iddialar Diyarbakır Vilayeti'nden sorulmuştur. Diyarbakır Vilayeti'den cevaben Sadaret'e gönderilen yazıda Katolik Murahhas vekilinin "eser-i ifsâdâtı" nedeniyle Çüngüş Ermenilerinin bu yolda kıyam eseri gösterdikleri belirtilerek, bu türden hıyanet ve cinayetine binaen murahhasın oradan kaldırılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. İhanet ve cinayetle suçlanan Katolik murahhasın zaman kaybedilmeden görevinden el çektilmesi ve Çüngüş'ten kaldırılması gerektiği Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından Ermeni Katolik Patrikhanesine bildirilmiştir.⁶³

Tüm bunlar, devletin bu ahaliye karşı politikalarını değiştirmesine ve onları sıkı bir şekilde kontrol altında tutma uygulamasına neden olmuştur.⁶⁴

Çüngüş'teki kiliselerin, kimliği belirsiz kişilerin uğradığı ve firarilerin gizlendiği bir yer olarak kullanılması, Hıristiyan Ermeni din adamlarının zararlı eylemlerinin boyutunu gözler önüne sermektedir. Bu kiliselerin başında da Sırahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı (*Meryem Ana*) içerisinde yer alan kilise gelmektedir. Mevcut kayıtlarda kilise çok eskiden beri kimliği belirsiz ve firarilerin saklandığı yer olarak bilinmektedir. Bu durum, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 4 Temmuz 1899 tarihli yazıda Sırahayyats Surp Asdvadzadzin Manastırı'nın onarım talebine yapılan itirazda açıkça görülmektedir:

⁶⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)*, No. 1638/72; 1642/117.

⁶¹ Vahan-Natanyan ve Boğos-Sırvantsdyants, Palu-Harpur 1878, 520.

⁶² Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 154-156.

⁶³ BOA, *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT)*, No. 1638/72; 1642/117.

⁶⁴ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 181-184.

Çüngüş nahiyesindeki kilise vaktiyle küçük manastır olarak yapılmışken defalarca genişletilerek bugünkü haline getirilmiştir. Böylece on bini aşkın nüfusu içine alabilecek dereceye ulaşmıştır. Kilisenin zemininin altına doğru tabya şeklinde müteaddit malzemeler bulunmaktadır. Etrafında yüz kadar oda, sığınak ve demir kapı inşa edilmiştir. Her taraftan “ziyaretçi” adıyla gelen kimliği belirsiz kişiler orada gizlenmektedir. Hatta geçen olaylar esnasında (1895 olayları kastedilerek) vilayetin değişik yerlerinden firar eden şüpheli Ermenilerin tamamı orada gizlenmiştir. Bu konuda hükümet tarafından yapılan takip ve arama girişimine Ermeni ruhani din adamları muhalefet etmişlerdir.⁶⁵

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Hıristiyan din adamları devlet aleyhine faaliyetler yürütmüş ve çeşitli eylemleri de desteklemişlerdir. Bunun yanı sıra kiliseleri bu faaliyetlerin merkezi haline getirmişlerdir. İtiraz raporunun devamında ise din adamlarının bu tür faaliyetleri daha önceden de yürüttükleri anlaşılmaktadır:

Ermenilerin Çüngüş kasabası içinde bulunan kiliseleri, nüfuslarının üç mislini içine alabilecek durumdadır. Buna rağmen Ermenilerin birçok külfet ve masrafi göze alarak kasabanın her tarafına hâkim, en işlek yollara bakan ve sağlam bulunan bu manastırı tekrar imar etmek teşebbüsünde bulunmaları burayı eskisi gibi “cemiyetü fesâdiyelerine” bir merkez yapmak gibi kötü bir niyete dayanmaktadır. Bu nedenle bu kilisenin “tamir ve tecdidine” ruhsat verilmesi katıyen caiz değildir. Bu arada inşasına müsaade edilmesi istenen yapının vaziyeti hakkında mahalli yetkililerin görüşü ve düşüncesi alınmaksızın böylece on bini aşkın kişiye sığınak olmaya elverişli müstahkem bir yerin onarımı düşüncesi kötü niyete işaret etmektedir. Bu da buranın daha önce olduğu gibi kötü emeller için kullanılmak düşüncesidir. Zaten Çüngüş kasabasında Ermeni ahalinin ayin icrasına ziyadesiyle kâfi derecede ve miktarda diğer kiliselerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ermeni ahâlinin diğer bir kiliseye ihtiyacı bulunmadığı tahakkuk etmiştir. Sorunsuz ve münasip bir mahalde kilise inşası talep olduğunda usulü dairesinde icabına bakılacaktır.⁶⁶

Böylece Hıristiyan Ermeni din adamlarının hem içinde buldukları topluma hem de devlete karşı ihanet içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, iki toplum arasındaki kırılmaları daha da arttırmıştır.

İki toplum arasındaki ilişkilerde meydana gelen kırılmalarda ve hatta isyanların çıkmasında en az Hıristiyan Ermeni din adamları kadar Ermeni öğretmenler de etkin rol oynamıştır. Osmanlı Arşivi’nde bu öğretmenlerin çok sayıda zararlı evrak ve yayın bulundurdıklarına dair belgeler yer almaktadır. Özellikle ele geçirilen *İrkaran* risalelerinin hareketlerin halka indirgenmesi ve halkın devlete karşı isyanlarında etkili olduğu bilinmektedir. Çünkü bu risalelerde yoğun olarak Ermenilere, Ermeni tarihine, Ermenistan’a ve Ermenistan için mücadele edenlere vurgu yapılmaktadır. Ermeni milliyetçiliğini tetikleyen ve mücadele edenleri kutsayan ifadelerin yer aldığı bu risaleler, Ermeni halkı devlete karşı harekete geçirmiştir. Çüngüş’te de çok sayıda *İrkaran* risaleleri ele geçirilmiştir. Örneğin, Haçador ve Ohannes isimlerindeki iki öğretmenin evinde yapılan aramalar sonucunda bu tür risaleler bulunmuştur.⁶⁷ Ermeni öğretmenlerin bu risaleler aracılığıyla Ermeni halkı silahlanmaya teşvik edici faaliyetlerde bulunduğu ve iki toplum arasındaki ilişkileri derinden yaraladığı tespit edilmiştir.⁶⁸

İki toplum arasındaki ilişkilerin kırılmasında dolaylı etkiye sahip olan faktör ise şehirde meydana gelen eşkiya hadiseleridir. 19. yüzyılın sonlarında Çüngüş’ün köylerinde eşkiyalık hareketlerinin yoğunluk kazanması hem Hıristiyan Ermenileri hem de Müslümanları tedirgin etmiştir. Hıristiyan Ermeniler ve din adamları Ermeni Patrikanesi aracılığıyla bu konudaki

⁶⁵ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 155.

⁶⁶ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 155-156.

⁶⁷ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 193-194. Ayrıca *İrkaran* adlı eserde yer alan başlıklar ve anlatılar için bk. BOA, *DH. TMİK. M*, No. 268/30.

⁶⁸ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 194.

sıkıntılarını Sadaret'e ulaştırmıştır. Özellikle Kürt eşkiyasının çevrede katliam ve yağmalama gibi zalimane hareketleri şehirdeki iki toplumun emniyet ve huzurunu daha da bozmuştur. Bu olaylardan Hıristiyan Ermeni halkın daha çok mağdur olduğu yapılan çok sayıda şikâyet dilekçelerinden anlaşılmaktadır.⁶⁹ Bu tür olaylar sonrasında bazı Hıristiyan Ermenilerin bölgeden göç etmelerine neden olmuştur.

1.3. İki Toplumun Birbirinden Ayrışması ile Başlayan Göçler

19. yüzyılın sonlarından itibaren Ermeniler ile Müslümanlar arasında ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Özellikle 1895 Olaylarından sonra bu ilişkiler toparlanamaz hale gelmiştir. II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise iki toplum arasında büyük kopmalar yaşanmış ve Ermeniler ülke dışına çıkarılmıştır. Ülkede meydana gelen bu gelişmeler Çüngüş'teki Hıristiyan Ermenileri de olumsuz etkilemiş ve mağdur etmiştir.

1895 Olayları iki toplum arasındaki ilişkileri derinden etkileyen hadiselerin başında gelmektedir. Bu olaylar ülkede fiilen "Ermeni Sorunu" diye adlandırılan bir meseleyi gündeme getirmiştir. Bu sorunun ortaya çıkmasında dış güçlerin Ermeniler hakkında yürüttükleri politikaların etkisi olduğu gibi, Fransız İhtilali, Ermeni Kilisesi ve Patrikhanesinin, Ermeni komitacıların, misyonerlik faaliyetlerinin etkileri de azımsanmayacak derecededir. Fransa, İngiltere ve Rusya gibi ülkeler Ermeni meselesini yakından takip etmiş ve Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Ermeni cemaatleri oluşturmaya çalışmışlardır.⁷⁰

20. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'dan dönen eğitimli Ermeni gençlerin faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yeniden yapılanma hareketlerine yol açmıştır. Bu hareket Türk-Ermeni çatışmalarının başlangıcını oluşturmaktadır. Bu dönemin sonunda milliyetçilik konusunda yapılan yayınlar imparatorluğa karşı Ermenilerin düşüncelerinde radikal değişimler meydana getirmiştir. Ardından Ermeniler milli maksatlarına ulaşmak için silahlı mücadele yöntemine başvurarak 1869'dan sonra devlete karşı ihtilâl komiteleri kurmaya başlamışlardır. Neticede Anadolu'da yaşayan Ermeniler arasında milliyetçilik düşüncesi yaygınlık kazanmış ve 1890'dan sonra kırk civarında Ermeni isyanı meydana gelmiştir.⁷¹

1 Kasım 1895 Cuma günü Diyarbakır vilayet merkezinde Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışmalar başlamış, her iki taraftan da çok sayıda kişi yaralanmış ve hayatını kaybetmiştir. Vilayet merkezinde başlayan olaylar kısa sürede sancak, kaza, nahiye ve köylere de sıçramıştır. Kargaşa ve huzursuzlukların yaşandığı yerlerin başında da Çüngüş nahiyesi gelmektedir. O esnada nahiyede aşiret saldırıları da vardır. Ayrıca Hıristiyan Ermeni din adamları ve misyonerler asılsız haberlerle halkı galeyana getirmiş ve küçük olayları abartarak yönetim üzerinde baskı kurmaya çalışmışlardır. Neticede bu olaylardan hem Hıristiyan Ermeniler hem de Müslümanlar maddi ve manevi zararlar görmüş ve mağdur olmuşlardır. Böylece iki toplum arasındaki ilişkiler derin yaralar almış ve artık geri dönmeyecek boyutlara ulaşmıştır.⁷² 1895

⁶⁹ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 184-186. Ayrıca Hıristiyan Ermeni halkın başvuru dilekçe örnekleri için bk. BOA, A. MKT, No. 230/71, s. 2.

⁷⁰ Hızır Keskin, *Birinci Dünya Savaşından Bugüne Ermeni Sorunu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 35-39.

⁷¹ Ahmet Halaçoğlu, "Ermeni Milliyetçiliği ve Ayrılcı Faaliyetlerinin Kökenleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 9/162.

⁷² Geniş bilgi için bk. Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 187-192.

Olayları sırasında hayatını kaybeden Hıristiyan Ermenilerin çocukları Osmanlı Devleti tarafından himaye edilmiştir.⁷³

II. Meşrutiyet'in ilanı ile iki toplum arasındaki ilişkiler daha da bozulmuştur. Bu anlamda II. Meşrutiyet, beklenenin aksine iki millet arasında kardeşliğin tesis edilmesine değil, muhalefetin daha da artmasına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yönetime karşı yapılmış olan 31 Mart Ayaklanması'nın Diyarbakır vilayetindeki yansımaları Çüngüş'te de etkilerini göstermiştir. Bu dönemde "Ekrad"⁷⁴ olarak ifade edilen ve kim oldukları bilinmeyen bazı kişiler Çüngüş'e gelerek Hıristiyan Ermenilerin dükkanlarını yağmalamışlardır. Ancak şehrin Hıristiyan Ermeni din adamları olan Ermeni murahhasa vekili Andon, Katolik murahhasa vekili Osep ve Protestan ruhani reisi vekili Ermenak, Sadaret'e gönderdikleri şikâyet dilekçesinde bu kişilerin Çüngüş eşraflarından Güllü Bey, Eşraf Ağa ve arkadaşları olduklarını yazmışlardır.⁷⁵ Ancak bu kişilerin nereden geldikleri ya da getirildikleri bilinmemektedir.⁷⁶

I. Dünya Savaşı esnasında Çüngüş'teki Hıristiyan Ermenilerin evlerinde önemli miktarda silah ve bombalar ele geçirilmiştir. Mevcut kayıtlarda bu mühimmatların Ermeni komitacılar tarafından gizlice halka dağıtıldığı belirtilmektedir. Ayrıca savaşın başladığı dönemde Çüngüş'teki kamu görevlilerinin çoğunun Hıristiyan Ermenilerden oluştuğu ve bu kişilerin görevlerini suistimal ettikleri açıkça görülmektedir. Ülke genelinde olduğu gibi Çüngüş'te de Hıristiyan Ermeniler savaşa katılmamış, vatandaşlık görevlerini yerine getirmemiş, aksine kamu düzenini bozmuş, orduyu ve Müslümanları arkalarından vurma teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Hatta düşmanla işbirliği içerisinde bile olmuşlardır.⁷⁷

Neticede Ermeni öğretmenlerin ihtilalci tutumları, din adamlarının zararlı faaliyetleri, Ermeni komitacıların aleyhte gizli planları ve dış güçlerin yürüttükleri politikalar şehirdeki gerginlik ve çatışmaları daha da arttırmış, Hıristiyan Ermenilerin bu topraklardan ayrılmalarına neden olmuştur. Bu bağlamda bazı Hıristiyan Ermeniler Amerika başta olmak üzere Lübnan gibi çeşitli ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır.⁷⁸ Birçok Ermeni ise tehcirle ülkeden çıkarılmıştır. Böylece ülke genelinde olduğu gibi Çüngüş'te de Hıristiyan Ermeni nüfus büyük oranda azalmıştır. Verilere göre azalan bu oran yaklaşık %70'tir.⁷⁹

Son olarak, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındaki genel dinamiklerin ilk sırasında soykırım meselesi gelmektedir. Ülke genelinde olduğu gibi Çüngüş'te de bu tarz bir olayın yaşandığı ileri sürülmektedir. Ancak dönemin tarihsel gelişmeleri dikkatlice incelendiğinde soykırım iddialarının asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Zaten literatürdeki soykırım

⁷³ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 203-205.

⁷⁴ Bu konuda tarihçi Prof. Dr. Oktay Bozan, Çüngüş tahrir kayıtlarından hareketle "Ekrad" kavramını eşkiya kürtlerin oluşturduğu bir grup olarak aktarmakta ve bölgeye yönelik akademik çalışmalarında bu kavramı "taife-i Ekrad" şeklinde kürt eşkiyalar olarak ifade etmektedir. Bk. Oktay Bozan, "Bir Ermeni Köyü Olan Adış'ın Siyasi, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2021), 527. Ancak Yusuf Halaçoğlu'nun Kürd-Ekrâd kelimeleri üzerine farklı değerlendirmeleri de dikkat çekmektedir. Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme" adlı makale çalışmasında "Ekrâd" kelimesinin değişik mecazî anlamlarına da vurgu yaparak bu kavramın her zaman için etnik bir anlam taşımadığını belirtmiştir. Geniş bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten Türk Tarih Kurumu* 60/227 (1996), 139-146.

⁷⁵ BOA, DH. TMİK. M, No. 2872/44.

⁷⁶ Bozan, "Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri", 51.

⁷⁷ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 91.

⁷⁸ BOA, DH. TMİK. M, No. 2872/44.

⁷⁹ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 178-181.

tanımının da şehirdeki gelişmelerle örtüşmediği anlaşılmaktadır. Çünkü soykırım kavramının tanımına bakıldığında genellikle “Siyasal, ulusal, ırksal veya dinsel bir sebeple, azınlık durumundaki bir insan topluluğunu soyca yok etmeyi amaçlayan toplu öldürme eylemi”⁸⁰ şeklinde bir tarif karşımıza çıkmaktadır. Bu tanımları Çüngüş’teki Hıristiyan Ermenilerin günümüze kadar olan tarihsel gelişimi doğrultusunda analiz ettiğimizde şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır:

Tanımda geçen “siyasal, ulusal veya dinsel bir sebeple” şeklindeki ifadeler Çüngüş Hıristiyan Ermenileri için söz konusu değildir. Zira, Çüngüş’te yaşayan Hıristiyan Ermenilerin hiçbirinin bu ifadelere maruz kalmadıkları mevcut bilgilerden anlaşılmaktadır. Aksine siyasal, ulusal ve dinsel anlamda gayet makûl yaşadıkları ve özgür haklara sahip oldukları görülmektedir. Nitekim, kendi din adamlarının ve eğitimcilerinin bu konuda kendi toplumunu mağdur ettikleri hem kendi dökümanlarından hem de devlet kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁸¹

Yine tanımda geçen “azınlık durumundaki bir insan topluluğunu soyca yok etmeyi amaçlayan” ifadelerinin de Çüngüş Hıristiyan Ermenileriyle uyuşmadığı görülmektedir. Nitekim, Çüngüş Nüfus Defterleri ve Kefaret Defterleri’nde Hıristiyan Ermeni halkın Müslümanlardan çok daha fazla bir nüfusa sahip olduğu belirtilmektedir.⁸² Bu da Hıristiyan Ermeni halkın azınlıkta olmadığını göstermektedir. Tanımın devamında yer alan “soyca yok etme” ifadeleri de Çüngüş Hıristiyan Ermenileri için uyuşmayan bir diğer tabirdir. Çünkü, şehirdeki bir çok Hıristiyan Ermeni nüfus ülke içinde ve ülke dışında çeşitli yerlere göç etmişlerdir.⁸³ Ayrıca 1895 Olayları’ndan sonra yetim kalan Hıristiyan Ermeni çocukların Müslüman ahali ve devlet tarafından himaye edilmesi bu ifadeyi çürütmektedir.⁸⁴ Yine bazı Hıristiyan Ermeni kadınların Müslümanlarla evlenmesi ve günümüzde de bu soyun anne tarafından devam etmesi Çüngüş’teki Hıristiyan Ermenilerin soyca yok edilmediklerini göstermektedir. Bununla birlikte Müslümanlığı kabul eden Ermenilerin şehirde hayatlarını idame ettirmeleri şehirdeki Hıristiyan Ermenilerin soykırıma uğramadıklarının bir başka kanıtıdır.⁸⁵

Son tahlilde, Çüngüş’teki Hıristiyan Ermenilerin, ülke içinde ve dışında çeşitli yerlere göç etmelerine müsaade edilmesi, tehcir kanunu ile ülke dışına çıkarılmaları, bazılarının Müslümanlığı kabul etmesi, bazı Hıristiyan Ermeni kadınların Müslümanlarla evlilik yapmaları ve günümüzde de soylarını devam ettirmeleri, yetim erkek ve kız çocuklarının himaye edilmesi vb. bilgiler dikkate alındığında soykırım tanımında ifade edilen “toplulu öldürme eylemi” şeklindeki gibi bir duruma da maruz kalmadıklarını göstermektedir.

Ancak tarihsel tanıklar, Çüngüş’te Hıristiyan Ermenilerin bir kısmının (özellikle erkeklerin) öldürüldüğünü ileri sürmüşlerdir. Buna göre, Hıristiyan Ermenilerin evlerinden toplatılarak Düden Çukuru’na atıldıkları rivayet edilmektedir. Ancak bu anlatıları tarihsel veriler bağlamında ele almak gerekir. Bu anlamda tüm veriler dikkate alındığında konu hakkında iki önemli nokta öne çıkmaktadır: Birincisi, mevcut tahrirler, Hıristiyan Ermeni nüfusun Müslüman Türklerin nüfusundan üç kat oranında fazla olduğunu göstermektedir.⁸⁶ Mevzu bahis konusu olan “Hıristiyan Ermeni erkeklerin evlerinden toplatıldığı ve Düden’e atıldıkları” iddiaları

⁸⁰ Crown Family Philanthropies, “Soykırım Nedir?”, *Holokost Ansiklopedisi*, 2024, (Erişim 4 Ağustos 2024).

⁸¹ BOA, DH. MKT, No. 1638/72; 1642/117.

⁸² *Diyarbakır Salnameleri 1286-1323 (1869-1905)*, 335.

⁸³ Bozan, “1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu”, 417.

⁸⁴ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 203-205.

⁸⁵ BOA, HR. MKT, No. 150/15.

⁸⁶ Bozan, *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*, 26; 32.

doğrultusunda meseleye bakılacak olunursa yine aynı kayıtlarda Hıristiyan Ermeni yetişkin erkek nüfus, Müslüman yetişkin erkek nüfustan yaklaşık üç kat fazladır.⁸⁷ Dolayısıyla azınlık bir nüfusun çoğunlukta olan bir nüfusu herhangi bir karşı koyma olmaksızın toplaması ve Düden'e atması mantıksal açıdan çelişkilidir. Zira, kimliği belirsiz eşkiyaların şehirdeki Ermenilere yönelik yaptıkları baskınlar göz önünde bulundurulduğunda, Düden hadisesini gerçekleştiren kişilerin de bu kimseler olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁸⁸ İkincisi ise, tarihsel verilerde yer alan iki toplumun karşılıklı olarak birbirlerini yaraladıkları ve öldürdükleri bilgisidir. İki toplum arasında yaşanan bu acı durum maalesef derin yaralar bırakmıştır. Ancak dönemin şartları (Tehcir gibi) ve özellikle savaş koşulları göz önünde bulundurulduğunda karşılıklı kayıpların yaşanması kaçınılmazdır. Zira birçok Ermeni hastalık ve açlık gibi birtakım sebeplerden de hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla meydana gelen olayları bir soykırım olarak değil, savaşın, zorunlu göçlerin ve yaşanan toplum içerisinde bozguncu nitelikte yapılan eylemlerin bir sonucu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çünkü iki toplum arasında cereyan eden olaylardan her iki taraf da olumsuz etkilenmiş ve mağdur olmuştur.⁸⁹

Sonuç

Çüngüş, Anadolu'da yüzyıllar boyunca Müslüman ve Hıristiyan toplulukların bir arada yaşadığı önemli merkezlerden biridir. Özellikle şehirdeki Müslüman Türkler ve Hıristiyan Ermeniler arasında meydana gelen etkileşimler, dönemseller olarak farklı dinamiklerle şekillenmiştir. Bu süreçte kültürel alışverişler kadar toplumsal kırılmalar ve hatta ayrışmalar yaşanmıştır. İki toplumun birlikte yaşadığı dönemde geleneksel değerler, ekonomik ilişkiler ve sosyal dayanışma gibi unsurlar bir arada yaşama kültürünü desteklemiştir. Ancak özellikle Ermeni komitacılarının isyan hareketleri, dış güçlerin müdahaleleri ve dinî liderlerin olumsuz tutumları, ilişkilerin bozulmasına ve iki toplumun ayrışmasına neden olmuştur. 19. yüzyıla kadar dostane gelişen iki toplum arasındaki ilişkiler bu yüzyılın sonlarından itibaren yerini bozulmalara bırakmıştır. 20. yüzyıldan sonra iki toplum arasındaki ilişkiler tamamen düzeltilmeyecek bir hale gelmiş ve sonunda büyük ayrılmalar yaşanmıştır. İki topluluk arasındaki ilişkileri sekteye uğratan en önemli faktörlerden birinin dışardan ülkeye sokulduğu düşünülen *İrkaran Risale* adı verilen Ermeni milliyetçiliğini kabartan edebi metinler olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kiliselerin o gün dış ülkelerin gizli istihbarat sevisi olarak kullanılması bu tür yerlerin bugün de benzer tehlikelere potansiyel oluşturduğu ve sorun teşkil edebileceği endişesini doğurmaktadır.

Çalışmanın sonunda Çüngüş ilçesinde Ermeni soykırım iddialarına ve bu iddialara yerel halkın inandırılması hususuna dair şu tespitler yapılmıştır: Ermenilerin tarihsel tanıklar ışığında Düden denilen yere atılarak katledildikleri söylemlerinin yaygın olduğu ancak bu eylemi gerçekleştirenlerin Türk Devleti'nin değil, bölgeye dışardan gelen Ekrad adlı eşkiya grupları olduğu tespit edilmiştir. Yine yerel halkın en yaşlılarının "yabancı silahlı bir gurubun gelerek tüm erkek Ermenileri toplayarak götürdüler" ifadeleri de bu bilgiyi desteklemektedir. Araştırma esnasında Amerika'dan dönemseller olarak birtakım mektupların Çüngüş'teki bazı ailelere gizlice gönderildiği bilgisine ulaşılmıştır. Mektupların nüshaları sorulduğunda ise ilçe emniyet amirliğine teslim edildiği ifade edilmiştir. Öte yandan ilçenin altında Hıristiyan Ermeniler zamanından kalan birçok gizli tünellerin olması arkeolojik çalışmalara araştırma imkânı sunmaktadır.

⁸⁷ BOA, NFS. d, No. 2662.

⁸⁸ BOA, DH. MKT, No. 2872/44.

⁸⁹ Mesut Erşan, "Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış ve Ermeni Tehciri", *Yakın Tarih Dergisi* 1/4 (2018), 1-10.

Çalışmanın önermesinde şunları söyleyebiliriz: Çüngüş örneği, Anadolu'daki Müslüman ve Hıristiyan toplulukların tarihsel bağlamda birlikte yaşama kültürünü ve bu ilişkinin hangi faktörlerle bozulduğunu anlamak açısından önemli bir model sunmaktadır. Bu bağlamda Dinler Tarihi çalışmasından başka yapılacak sosyolojik ve tarihsel araştırmalar, dönemin olaylarını doğru bir perspektifle anlamlandırmaya katkı sağlayacaktır. Bilhassa yapılacak tarihsel araştırmalar Türkiye'de uzun süreden beri tartışılan Ermeni soykırım iddialarının asılsız olduğunu bilimsel temellere dayandırmak açısından da önemlidir. Bu tür çalışmalar, tarihi olayların yalnızca tek bir bakış açısıyla değerlendirilmesinin yanlış olduğunu göstererek daha kapsamlı bir analiz yapılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Katkı Oranı

1. Yazar: %100

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Etik Kurul İzni

Gerek olmadığı beyan edilmiştir.

Destek-Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Teşekkür

Beyan edilmemiştir.

Contribution Rate

1st Author: 100%

Conflicts of Interest

No conflict of interest declared.

Ethics Committee Permission

It has been declared unnecessary.

Grant Support

No external funding was used to support this research.

Acknowledgements

Not declared.

Kaynakça | References

- Akgündüz, Ahmed. Öztürk, Said. Kara, Recep. *Sorunlarla Ermeni Meselesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2008.
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*. Diyarbakır: Diyarbakır Tanıtım Vakfı, Cilt: I, 2003.
- Bozan, Oktay. “1258/1842 Tarihli Çüngüş Nüfus Defterine Göre Çüngüş Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu”. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*. 13/1 (2021), 401–27. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1586328>
- Bozan, Oktay. *Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş -I-*. Konya: Çizgi Kitabevi. 2021.
- Bozan, Oktay. “Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 19/37 (2021). 33–58. https://www.academia.edu/66255488/Çüngüş_Ermenilerinin_Sosyal_ve_Ekonomik_Durumu.
- Bozan, Oktay. “Bir Ermeni Köyü Olan Adış’ın Siyasî, Sosyal, Ekonomik ve Dinî Durumu”. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2021), 511-536. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.927879>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (DH. ŞFR). No. 397/22. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Arşivi Şûra-yı Devlet Evrakı. (ŞD)*. No. 1478/14. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî. (DH. MKT)*. No. 1638/72; 1642/117; 1638/72; 2872/44. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu. (DH. TMİK. M)*. No. 44/1; 63/66; 174/27; 145/67; 268/30. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu*.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı. (HR. MKT)*. No. 150/15. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Nüfus Defteri. (NFS. d)*. No. 2662. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî Deâvî Evrakı. (A. MKT. DV)*. No. 74/3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî Deâvî Evrakı. (A. MKT. DV)*. No. 74/3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî. (A. MKT)*. No. 70/67; 230/71. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî. (A. MKT)*. No. 70/67. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.
- Crown Family Philanthropies. “Soykırım Nedir?” Holokost Ansiklopedisi, 2024. Erişim 24 Ağustos 2024. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/what-is-genocide>.
- “Çüngüş İlçemizin Tarihçesi”. Çüngüş Kaymakamlığı, 2018. Erişim 28 Temmuz 2024. <http://cungus.gov.tr/ngs-ilemizin-tarihcesi#>.
- Diyarbakır Salnameleri 1286-1323 (1869-1905). 5 Cilt. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Cilt:II, 1999.
- Erpolat, M. Salih. “H. 1104-1105 (M. 1691-1692) Tarihli Diyarbekir Vilayeti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri”. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt:3, 2007.
- Erpolat, M. Salih. “H. “XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı’ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri ile Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2/4 (2004).

- 155–87.
https://www.academia.edu/45028856/XVI_Yuzyilda_Ergani_Sancaqidaki_Gayrimuslim_Iskan_Yerleri_Ile_Sahis_Isimleri_Hakkinda_Bir_Değerlendirme.
- Erşan, Mesut. “Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış ve Ermeni Tehciri”. *Yakın Tarih Dergisi*. 1/4 (2018). 1-10.
- Ekiz, Mehmet. “Niğde’deki Hıristiyan Türk Kiliselerinde Yer Alan Ejder Figürleri: İkonografik Açıdan Bir Bakış”. *Sanat Tarihi Dergisi*. 20/1 (2011), 39-62.
- Gedik, Seda. “İnanç Dünyasında Yılanın Ele Alınışı”. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi (JOHASS)*. 3/1 (2020), 420–30.
https://www.academia.edu/109000966/İnanç_Dünyasında_Yılanın_Ele_Alınışı.
- Halaçoğlu, Ahmet. “Ermeni Milliyetçiliği ve Ayrılıkçı Faaliyetlerinin Kökenleri”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Cilt: 9, 2014.
- Halaçoğlu, Yusuf “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bellekten*, 60/227 (1996), 139-146.
- Karadeniz, Hasan Basri. “XVI. Yüzyıl Başlarında Ergani Sancağında Yerleşme ve Nüfus”. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 0/93 (1994), 99–103.
<http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/kisi/90417/hasan-basri-karadeniz>
- Kevorkyan, Karnig. *Çinkuşname [Çinkuşabadum]*. Kudüs: S. Hagopyants Matbaası, Cilt: I, 1970.
- Keskin, Hızır. *Birinci Dünya Savaşından Bugüne Ermeni Sorunu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/291636/yokAcikBilim_2022_98.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Örenç, Ali Fuat. “1867 Vilayet Düzenlemesinden 1. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır’da Mülki Yapı”. *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*. Elazığ: Manas Yayıncılık. 2019.
- Öztürk, Mustafa, İbrahim Yılmazçelik. “Arifi Paşa’nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahati”. *Belgeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1997: 18:91–109.
- Şahin, Gürsoy. "Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyılın Ortalarında Türk-Ermeni Kültürel İlişkileri ile İlgili İzlenimleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/1 (2005), 208-238.
- Şerif, Ahmet. *Anadolu’da Tanin*. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Şemsettin Sami. *Kâmûsu’l-A’lâm*. Ankara: Kaşgar Neşriyat. Cilt: III, 1999.
- Seyfeli, Canan. “İstanbul Ermeni Patrikhânesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2016: 1:668–71.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Cilt: 26, 2017.
- Tachijan, Vahé. *World War I and the End of the Ottomans: From the Balkan Wars to the Armenian Genocide*. Edit. Hans-Lukas Kieser. Çev. Kerem Öktem. London: I.B. Tauris. 2015.
- Taşçıyan, Lori. “Çinkuş-Oyunlar”, Çev. Sevan Değirmenciyan, Houshamadyan, 2022, Edit. Houshamadyan e. V. (non-profit Organisation)
<https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/diyarbakir-vilayeti/cuengues/yerel-ozellikler/oyunlar.html>.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları. 2005.
- Tunçer, Orhan. “Diyarbakır, Mardin ve Dolaylarında Bazı Hıristiyan Dini Yapılarında Türk-İslam Mimari Unsurları”. *Sanat Tarihi Yıllığı*. 1/5 (1973), 209-239.
- Vahan-Natanyan, Bardizakts, Karekin Vartabet Boğos-Sırvantsdyants. *Palu-Harpuz 1878, Çarsançak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler*, Edit. Arsen Yaman. İstanbul: Belge Yayınları. Cilt: II, 2015.

Yiğitoğlu, Mustafa. “Geçmişten Günümüze Anadolu’da Müslüman-Hıristiyan Múnasebetleri”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 1/2 (2012), 100-117.